

AHMET BAYTURSINULI'NA GÖRE KAZAK TÜRKLERİ YAZILI EDEBİYATININ DÖNEMLERİ VE TÜRLERİ

**The Periods and Genres in the Written Literature of Kazakh Turks
According to Ahmet Baytursunuli.**

Yrd. Doç. Dr. Nergis BİRAY*

ÖZET

Yazımızda Rus hâkimiyeti döneminde eserler veren Ahmet Baytursunuli'nin belki de ilk edebiyat tarihi çalışmalarından sayılabilecek "Edebiyet Tanıtık" adlı eserindeki Kazak Türklerinin yazılı edebiyatı ile ilgili görüş ve değerlendirmelerini tanıtmak istedik. Rus hâkimiyetinin bittiği 90'lı yıllardan sonra Baytursunuli'nin da, o dönemin totaliter birlik sistemi baskısında, dönemin istediği görüşler çerçevesinde edebî eserler veren yazar ve şairlerin de bu tür sınıflandırmaları belirleyici olmamakla birlikte içinde bulunduğu döneme ışık tutması açısından önemlidir. Günümüzde yapılan sınıflandırma çalışmaları daha gerçekçi yaklaşımlara dayanmaktadır.

Ahmet Baytursunuli'nin Kazak yazılı edebiyatının dönemleri konusundaki fikirleri, o dönemi aydınlatması açısından; türler hakkında verdiği bilgiler ise, Kazak yazılı edebiyatı türlerinin belirlenmesi ve diğer Türk topluluklarındakilerle karşılaştırılması açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler

Kazak Türkleri Yazılı Edebiyatı, Ahmet Baytursunuli, Kazak Türkleri Yazılı Edebiyatının Dönemleri ve Türleri

ABSTRACT

It is aimed in this article to introduce the views and estimates on written Cosac literature of Ahmet Baytursunuli who gave literary works during the Russian Reign. His literary work, perhaps one of the first in literary history, entitled the "Edebiyet Tanıtık" (Introduction to Literature). Ahmet Baytursunuli wrote in age of the Russian invasion. Since the 90's, the end of Russian dominance, the works of Baytursunuli and other authors and poets were written under Russian totalitment union system in the circle of the official opinion. The significant of the works were the investigation of the age, even though there works were not decisively indicative for the classification of the literary genres.

The present classification experiences are based on more realytic approaches. Ahmet Baytursunuli's opinions on Cosac written literature periods has importance for the illumination of this period and plays on important role among the comparison bet ween other Turkish folks.

Key Words

Written literature of Cosac Turks, Ahmet Baytursunuli, The periods and literary types of the written literature of Cosac folksongs.

Yarı yerleşik veya göçer hayat tarzında yaşayıp orta asırlar içerisinde yerleşik hayat tarzına geçen Türklerin çoğunluğunun sözlü gelenek vasıtasıyla yaşadığı edebiyatı, yerleşik hayata geçilmesiyle birlikte yazılı edebiyata dönüşmüştür. Bu dönemde sözlü edebiyat türleri kısmen ihmale uğrasa da tama-

men terk edilmemiş, onlara da sahip çıkılmıştır.

Kazak Türkçesinin ve Kazak boyunun teşekkül etmesine kadarki dönem, diğer bir deyişle Türk topluluklarının birbirinden farklı olarak bağımsız ve ayrı ayrı gelişmeye başladığı devre kadar ki, yani XV. yüzyıla kadarki kültür mi-

* Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

rası, Türk topluluklarının hepsinde ortak atalar mirası olarak ele alınır.

Kazak Türklerinin sözlü edebiyatı, Kazak Hanlığı'nın kurulması, Kazak boyu ve Kazak Türkçesinin ortaya çıkmasıyla birlikte 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlar. Edebiyat araştırmacıları, Kazak Türkleri yazılı edebiyatının başlangıcını 19. yüzyılın ikinci yarısı olarak göstermektedir.

Yazımızda Kazak Türkleri yazılı edebiyatının dönemleri ve bu dönemlere has özellikler taşıyan türleri hakkında Ahmet Baytursınu'lu'nun görüşlerini vermeye çalışacağız.

Kazak Türkleri yazılı edebiyatının devirleri konusunda günümüzdeki araştırmacılar da farklı görüşler öne sürmektedirler. Fikir vermesi açısından bunların bir ikisinden kısaca bahsedeceğiz.

Ferhat Tamir, *Kazak Türklerinin Edebiyatı* adlı yazısında Kazak yazılı edebiyatını üç devreye ayırır:

“1. 15. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın sonuna kadarki “sözlü halk edebiyatı”nın hâkim olduğu devir.

2. 20. yüzyıl başlarındaki edebiyat. (1900–1924) Bu devre “*Millî Uyanış Devri*” de denir.

3. Sovyet devri. (1924–1991). Sovyet ideolojisine uygun sınıf menfaati ve çatışmalarını esas alan edebî eserlerin verildiği dönemdir.

1991'deki bağımsızlıktan sonra Kazaklar arasında kendi hayatlarını aksettiren yeni bir edebiyat dönemi başlamıştır.”(TAMİR, 1998)

Prof. Mekemtaş Mirzahmetulu ise Kazak Türkleri yazılı edebiyatını şu devirlere ayırır:

I. Dönem: MÖ VII. yüzyıllar.

II. Dönem: VIII – XII. yüzyıllar.

III. Dönem: Altın-Ordu devrindeki edebiyat.

IV. Dönem: XV – XVII. yüzyıllar

arasında Kazak Hanlığı devrindeki edebiyat.

V. Dönem: Sömürgecilik devrindeki edebiyat. Çin ve Rus sömürgecilerinin egemenliği dönemi. Bu dönem, yazar tarafından şu alt gruplara ayrılmaktadır:

1. Başboş beylik dönemindeki edebiyat.

2. Küçük ve orta cüzde sömürgeci beylikler ve han taraftarlarının Kazak topraklarını talan etmesi ile İsatay Mahambet başkanlığındaki işçi ayaklanmasının sosyal hayatta sebep olduğu değişikliklerin de yönlendirdiği edebiyat.

3. Orta cüz içerisine Rusların soktuğu “*ağa sultanlık*” sistemi ve bu dönem kahramanlarının konu alındığı edebiyat.

4. Büyük cüzün Hokand Hanlığı yönetiminde olduğu dönem ve bu dönemdeki edebiyat.

Kazak bozkırında 1822–1867 yılları arasında halkın sosyal ve siyasî hayatı, görüldüğü gibi üç ayrı sistemle idare edilmiş; bu hareketler edebiyata da aksetmiş ve üç farklı geleneği ortaya çıkarmıştır.

5. Rusların Kazak bozkırına hâkim olması, baskı rejimi ve Ruslaştırma politikasıyla misyonerlik çalışmalarının olduğu bu dönem, 19. yüzyılın ikinci yarısından Kazan isyanına kadarki dönemi içine alır.

Kazan ayaklanmasından sonra devlet yönetimi Lenin idaresindeki Bolşevikler Partisi'ne verilir. Edebiyat, bu dönemde ideolojinin hizmetine koşulmuştur.

Kazak topraklarında olduğu gibi bütün çok halklı Sovyet halklarının edebiyatları, özellikle 1920'li 30'lu yıllarda, kabul edilen sosyalist sistemin isteğine göre sınıfçılık görüşünü temel edinerek ortaya çıkmıştır.

30'lu yıllarda edebî tenkit türü ve

edebiyatı tanıtma ilmi biraz canlanmaya başlar.

40'lı yıllardan bağımsızlığa kadar Kazak Edebiyatı Almanya'yla yapılan *Vatan Savaşı*'ndan etkilenmiş, bu yıllar içerisinde birçok Kazak yazar, şair ve âlimin tutuklanması veya öldürülmesiyle karışık ve kötü bir dönem de yaşanmıştır.

Kazak edebiyatı, 1991'den sonra ise, kendi halkının hayatını ve hayat gerçeklerini tenkitçi bir gözle tasvir etmeye başlamıştır. (MIRZAHMETULI, 2004: 13-24)

Kazak Türkleri yazılı edebiyatı üzerine Sovyetler Birliği döneminde kaleme alınan eserlerde, Kazak edebiyatının tarihi dönemleri, totaliter birlik sisteminin de baskısıyla iki grup halinde ele alınmıştır:

1. Aydınlatıcı-demokratik yolda ilerleyen edebiyat.

2. Burjuvaci milliyet yolunda ilerleyen edebiyat.

Ahmet Baytursınulı'nın Kazak yazılı edebiyatının dönemleri hakkındaki görüşleri, bu gruplandırmadan farklı değildir.

Baytursınulı, Kazaklar arasında yazının dinle birlikte girdiğini, çocuklara dini ve yazıyı Nogay mollaların öğrettiğini, bu yolla da ilk edebî eserleri ortaya koyup yazılı edebiyatın ilk örneklerini oluşturanların da onlar olduğunu belirtmektedir. Nogaylar, Kazaklar arasında uzun yıllar boyunca yaşadıkları için, onların şiiri sevdiklerini öğrenmiş ve dinî kuralları halka şiirlerle öğretmeye çalışmışlardır. Baytursınulı, bu amaçla oluşturulan edebiyatın dine hizmet ettiğini, ama dile zarar verdiğini ileri sürer. Kazakların ilk yazılı edebiyat örneklerinde de Kazak ve Nogay Türkçelerinin karışık bir yapı içerisinde karşımıza çıktığını belirtir. Bu dönemdeki eserlerin dil ve

edebiyat ağırlıklı değil de dinî ağırlıklı olması, Baytursınulı'na göre edebiyatın gelişmesine engel olmuştur. Çünkü bu tip eserler, dini öğretmek amacıyla bolca kaleme alınan, edebî yönü olmayan eserlerdir. Rus hükümeti bu dönemde Kazak ve Nogaylar arasında nifak sokup iki grubu ayırır. Kazak beyleri de bu akıma kapılıp Nogaycayı bırakır, doğrudan Rusça öğrenirler. Bu siyasetin devamında Arap harfleri kaldırılır, Kiril harfleri kullanılmaya, eserler bu harflerle basılmaya başlanır.

Kazakların Avrupa edebiyatıyla tanışmasını sağlayan ise Rus edebiyatıdır. Baytursınulı'na göre bu dönem edebiyatının amacı, dili geliştirmek, edebiyatı güçlendirip güzelleştirmektir.

Baytursınulı, bu görüşleri doğrultusunda Kazak yazılı edebiyatını iki döneme ayırır:

1. **Dindar dönem:** Dinle ilgili eserlerin verildiği bu dönemde sözlü edebiyat türlerine yenilerinin eklenmesi dışında pek değişiklik yoktur. Sadece dinî konulu eserler verilmiştir. Bu dönemde şu türler yer almaktadır:

Qiyssa (Kıssa): Manzum dinî hikâyelerdir. Bu hikâyelerde Kazakların değil, başka milletlerin hayatı anlatılmaktadır. Kıssalar, mazmununa göre ikiye ayrılırlar:

a. Dinin üstünlüğü, Allah yolundaki savaşlar, müslümanların zaferlerinin konu olarak işlendiği kıssalar.

b. Dinî emirlerin konu olarak işlendiği kıssalar.

İlk kıssalar, ("*Zarkum*", "*Salsal*", "*Seyfü'l-Melik*" vs.) uzun hikâyeler şeklindeken daha sonraları ("*Musa men Qarınbay*", "*Jum-Juma*" vs.) kısa hikâyeler tarzında da yazılmıştır.

Jarandar, bul sözüme qulağın sal:

Awzımnan şıqqan sözüm şeker men bal.

Özüm bilgen kitaptan oqip kördim

Jarandar, aram deydi zeketsiz mal.
Malayı qudireti köp parwardeger,
Qudayğa jaqsı pende quldıq qılar.
Malınnan qayır, zekat bermey ölseñ,
Aqrette qarnıdan tas şıǵarar.

(Yarenler, bu sözüme kulak verin,
Aǵzımdan çıkan söz, şeker ile bal.
Bildigim bir kitaptan okuyup gördüm
Yarenler haram olur, zekâtsiz mal.
Kuluna kudreti güçlü perverdîgâr,
İyi kullar, Allah'a kulluk eder,
Malından hayır, zekât vermeden göçsen,
Ahrette karnından taş çıkarır.)

Hikayat (Dini hikâyeler): Dinî kolların işlendiği, terbiye edici hikâyelerdir.

Beker bosqa jürgenşe boydı balap
Jaqsı depti är iske qılǵan talap.
Payǵambarı qudanıñ zamanında,
Jüredi eken bir jigit beker qarap.
Qılıp jürer bir jumıs özge bende,
Beker jüre biraq ta sol körgende
Tüs suwıtıp, qaramay ötedi eken,
Ol jigitke payǵambar kez kelgende.
Johqqanda bir sapar külip ötti,
Körgennen-aq qarasını külimdepti.
“Sahabalar taqsır-aw, külmewşi eñiz,
Ne sebepten küldiñiz bugün?” depti.
Ayttı sonda: “Sebep bar külgenimde,
Külmewşi edim jolıqsa ilgeride.
Eki şaytan qasında joldas edi,
Beker qarap ilgeri jürgeninde.
Otır eken bul sapar jerdi sızıp,
Joldastıqtan qaşıptı şaytan buzıp.
Kelip edip perişte, qasıñda otır!
Sol sebepten külip em könili qızıp.”
Beker jürgen batadı bäleketke,
Adam bolsañ, jolama ol ädetke.
Qırı qarap jürgennen artıq deydi
Paydasız beker qılǵan äreket te.”
Molda Musa

(Beyhude boş dolaşıp, bomboş gezip,
İyi deyip her işe kılmiş talep.
Huda'nın peygamberi zamanında,
Gezer imiş bir yiğit boş boş bakıp.

Bir iş yapar durur bir başka bende,
Beyhude gezer fakat o gördüğünde.
Suratını asıp bakmadan geçermiş,
O yiğide peygamber rast geldiğinde.
Rastlayınca bir defasında gülüp geçti,
Gördüğünde de gölgesine gülümsedi.
“Ey sahabe hazretleri gülmezsiniz,
Ne sebeple güldünüz bugün?”, demiş.
Şöyle der: “Sebebi var gülüşümün,
Gülmeyecektim rastlasaydım ilerde.
İki şeytan yanında yoldaş idi,
Boş boş bakıp avare gezdiğinde.
Oturuyordu bu sefer yeri çizip,
Yoldaşlıktan kaçtı şeytan bozulup.
Gelmiş iki ferişte yanında durur!
Bu sebepten güldüm, gönlüm coşup.”
Boş boş gezen batar bil ki felakete,
İnsan isen, kapılma bu ädete.
Bomboş gezip durmaktan da kötüdür,
Faydasız yere yaptığın hareket de.)
MollaMusa

Nasiyhat – Ügit (Öğüt): Bu dönem nasihatleri, dinî esaslara dayandırılarak söylenir.

Biyler, para jemeñiz!
Jalǵandı jol demeñiz!
Aqiyret qamın izdeñiz!
Janǵa tipti tiymeñder!
Kisi aqsın almañdar,
Awzıña aram salmañdar!
Düniye jıyıp ötken joq
Bizden burnıǵı Payǵambar.
Söz aytayın ölkender!
Qudaydan qapı ketpeñder!
Äliñ kelse, Meke bar,
Starşın, bolıs bolam dep,
Isırıp qılıp mal tökpeñder.”

(Şortanbay
Beyler rüşvet almayın!
Yalanla iş tutmayın!
Ahiret kaygısını çekin!
Özellikle cana değmeyin!
Kişi hakkı yemeyin!

Ağzınıza haram koymayın!
Dünya malıyla gitmedi,
Bizden önceki Peygamber!
Söz diyeyim büyükle!
Huda'dan gafil gitmeyin!
Halin varsa, Mekke'ye git,
Vali, müdür olayım diye,
İsraf edip mal dökmeyin!
(Şortanbay)

Minacat (Münacat): İlk örnekleri Allah'a yakarış tarzında olan bu eserler, daha sonraları hüznü şiiirlere dönüşmüş. Bu şiiirlere “muñ tolğaw” (hüznü, kederli şiiirler), “zarlaw” (şikâyet edici, inleme şiiirleri) da denmiştir.

Minacat:

“On segiz miñ ğalamıñ,
Patşası ediñ, qudayım!
Qudaya, sağan jılayın,
Keşirgeysiñ künäyım!
Öziñiñ naşar pendeñmin,
Är japaña köngenmin.
Ğaşırbektey tağama (nağaşıma),
Medet berer kün bugün!
On segiz miñ ğalamdı,
Halıq qılıp bar etken,
Neşe äwliye, änbiye,
Neşe hakim pana ötken!
Ğaşır sultan tağama,
Medet berer kün bugün!”

(On sekiz bin âlemin,
Padişahısın, Huda'm!
Ey Allah'ım, sana ağlayayım,
Affediver günahım!
Senin çaresiz bendenim,
Her cefana razıyım,
Akrabam olan Aşırbek'e,
Medet edilecek gün bugün!

On sekiz bin âlemi,
Halk kılıp var etmiş,
Nice evliya, enbiya,
Nice hâkim ona sığınmış!

Akrabam Aşır sultana,
Medet edecek gün bugün!)

Muñ tolğaw, zarlaw:

Qudaya qudiretiñe tan qalamın,
Jolında bir ğaşıqtıñ zaqlanamın.
İşimdi ğaşıq otı küydiredi,
Sırtıma şığaruwğa arlanamın.
(Ey Allah'ım, kudretine hayranım,
Yolunda bir cananımın, inliyorum.
İçimi aşk ateşi yakıyor,
Dışa vurmağa utanıyorum.)

Maqtaw (Övgü): Bu tür eserlerde, insanların övgüsü yanında dinî konular-daki övgüler de yer almaktadır.

Bastaymın bul sözimdi bismilladan
Qağazga bismilla dep tartam qalam.
Capparım adamzattı ärqaşan da-
Saqtasın musulmandı esen-aman.
Äleke Jarmolağa kelip turdı,
Ümit köp sonıñ üşin bir qudadan.
Jayıqta dañqı şıǵıp jatuwşı edi.
Keltirgen bul arağa bizdiñ talan.”
Jorabay Aqın

(Bu sözüme başlarım Bismillâhla,
Kâğıda Bismillâh yazıp başlayayım.
Cabbar'ım insanoğlunu her zaman,
Korusun müslümanı sağlık selamette.
Eleke Jarmola'ya gelip durdu,
Ümit çok onun için tek Huda'dan.
Yayık'ta şöreti çok yayılmıştı,
Getirdi bu arada bize talan.)
Akın Jorabay

Dattaw (Yergi): Bu tür eserlerde, ya bir kişiyle veya halkın tamamıyla ilgili kötöleme, ayıbını, kusurunu söyleme gibi konular yer alır. Bu şiiirlerdeki yergi, daha çok dinî konularla ilgilidir. Bul bolsa, eşkim baqpas joldasına, Aldanar aram dünyeye oljasına. Birewdiñ urı zalım malın urlap,

Surasa, bäle salar öz basına.
Qarsı daw birew aytsa, somı tñdap,
Bas adam közim jetti oñbasına.
Parqı joq bu zamannıñ adamınıñ,
Birininiñ-biri nanbas ollasına.

*(Bu ise, hiç kimse bakmaz yoldaşına,
Aldanır haramolan dünya ganimetine.
Hırsız zalim birinin malını çalıp,
İsteyince bela bulur kendi başına.
Kim karşı çıkarsa, onu dinleyip,
Baş olan o, inandım büyüklüğüne.
Farkı yok bu zamanın insanının,
Hiç birisi inanmaz yeminine.*

Baylardıñ bala okıtqan isi qara,
Degenin sawdalaydı moldasına.
Paqırdı miskinmenen partiya qıp,
Bereri sadaqasın qolqasına.
Bul sözi Seydahmet ötirik pe,
Ras-pa, - köptiñ saldım ortasına.

*(Zenginlerin çocuk okutma işine bak,
Dediğiyle fiyat biçer mollasına.
Fakiri miskiniyle parti kurup,
Sadakasını verir en yakın dostuna.
Bu sözü Seydahmet'in yalan mı?
Doğru mu, sorarım kendi halkıma.)*

Aytıs (Atışma): Dinî kurallara uymayan davranışların konu alındığı atışmalardır.

Ayqın:

Qoja-eke, esensiz be? Sälem berdik!
Mübärek dindarıñdı jaña kördik.
Jüzinde raqmetiñ bar er ekensiz,
Joq şığar köñiliñizde tåkapparlıq.
Öziñ bil söylesken soñ ne deriñdi,
Qazirde qolñdı ber, köriselik!

(Aykın:

—Ey Hocam, iyi misiniz? Selam verdik!
Mübärek didarını yeni gördük.
Yüzünde rahmeti olan er idiniz,
Olmamalı gönlünüzde kibirlilik.

*Sen bilirsin söyleşince ne diyeceğini,
Şu anda elini uzat, görüşelim.*

Jarılğasın Qoja:

Jarqımım, sälem berseñ, sälemet bol!
Jetedi muratına ölmegen qul.
Siz berseñ sälemiñdi, älik aldıq,
Sünneti payğambardıñ qazuwlı jol.
“Qol berseñ köriselik” degen söziñ-
Bul durıs şarıyğatqa bolmaydı sol.
Tarağın totı qustay bala ekensiñ,
Mısali eki betiñ alqızıl gül.
Hal bilmek, jön suramaq häm ğanibet,
Abzalda, söyleselek, atıñ bildir.

(Jarılğasın Koca:

*Nur yüzlüm, selam verdiysen, selamette ol!
Ulaşır muradına ölmeyen kul,
Sen verince selamını, aleyküm deyip aldık,
Peygamberin sünneti köklü bir yol.
“El uzat, görüşelim” dediğin sözün,
Oğul, bu şeraite göre doğru değil.
Tuti kuşu gibi süslenmiş bir çocuksun,
Baksana iki yanağın kıpkızıl gül.
Hal hatır sormak, gönül almak da sevap,
Uygun halde söyleşelim, adını bildir.)*

Tolğaw (Belli bir olay veya kişiye ithafen dombıra eşliğinde makamla okunan şiir): Dinî konuların ağırlıkta olduğu eserlerdir.

Âşıklık tolğawlarında dinî konular ele alınmaz. Tolğawlar, kâfirlerle yapılan savaşlarda askere güç vermek için söylenirse “namıs veya soğıs tolğawı”; dinî ilerleme, gelişmeyle ilgili konularda söylenirse “markayıs” adını alır.

Namıs veya soğıs tolğawı:

Oyran etip taw-tastı,
Qanğa boyap köz jastı,
Şöldirletip qızıl bastı,
Saylap şaşar künder bugün.
Asıl almas pışaqtarı,
Tığıradan şaşaqtarı,

Aqımetjannın qojaqtarı,
Jannan keşer künder bugün.
Ğaşırbektiñ sol ozarı,
Qırılısın maqşardıñ bazarı.
Bek Jüsüptiñ qoşqarları.
Qannan keşer künder bugün.
At qulağın teñestirip,
Bir-biriñe keñestirip,
Käpirlerdi qoyşa qırıp,
Maydan keşer künder bugün.

(Namus veya savaş şiiri:

Yağmalayıp dağı taşı,
Kana boyayıp gözyaşını,
Ateşlere atıp kızıl başı,
Nişan alıp vuracağı günler bugün.
Asil elmastan bıçaklarının,
Kayışlardan saçaklarının,
Ahmetcan'ın koçaklarının,
Candan geçeceği günler bugün.
Ğaşırbek'in bu akınıyla,
Kurulsun mahşer pazarı,
Yusufbek'in koçaklarının,
Kandan geçeceği günler bugün.
At kulağını eşitleyip,
Birbiriyle söyleştirip,
Kâfirleri koyun gibi kırıp,
Cepheden geçeceği günler bugün.)

Marqayıstolğawı

Käpirge qılış siltep qarısқанım!
Düniyede teñin tawıp jarısқанım!
Täniñnen duşpan körseñ, tügiñ şıqqan,
Layıq zamanıña arıstanım!
Naşardı sırt duşpannan araşalap,
Qam oylap, qaraşığa bolısқанım!
Ülgimen är orında tura bergen
Aqılğa Aplotonday danıspanım!
Dostardan qasiret otın qalas oylap,
Qayırılı sağıatında qawışқанım.
Şubalañ, Qaraqoğa, Jılanşıqpen,
Deni saw tüsinikti bolstarıñ.
Bul künde sizder üşin duğada tur,
Atqarıp joldas bolğan orıstarıñ.

(Marqayıstolğawı

*(Kâfire kılıç savurup saldıranıñ!
Dünyada dengini bulup yarışanıñ!
Düşman görünce tüyleri diken diken olan,
Kendi zamanına layık, arslanıñ!
Çaresizleri düşmanlarından kurtarıp,
Kaygısına düşüp, destek olanıñ!
Her yerde örnek olarak gösterilen,
Akılda Eflatun gibi danıspanıñ!
Dostlarıyla hasret ateşini aradan savıp,
En hayırlı saatte kavuşanıñ!
Şubalan, Karakoğa, Jılanşıq'la,
Dimdik ayakta olan idarecilerin,
Bu gün de sizler için duadadır,
Hizmet edip destek olan yoldaşların.)*

Joqtaw (Ağıt): Dinî konulu ağıtlardır. Daha önceki dönemlerde söylenen joqtawlarda ölenin yiğitliği, zenginliği, yaptığı erlikler anlatılırdı. Bu dönem joqtawlarında ölenin dindarlığı üzerinde durulur.

“İslâm jolın añdadıñ,
Jan täsilim bolğanşa
Aqlıñnan tanbadıñ.
Sonda bilip, oyladıñ
Qudanıñ nazar salğanın.
Amandaspaq sol küni
Köñilde boldı armanıñ.
Amandastıñ jurtıñmen,
Buyırığı dep allanıñ.
İymanıñdı qurmettep,
Perişte kelsin habarğa.
Artıñda qalğan biz naşar,
İzdegenmen tabar ma?
Keşegi söngen şamşıraq,
Ornına qayıtıp janar ma?
Düniye dāwlet bolsa da,
Endi dāwren bolar ma?”

*(İslam yolunda yürüdüñ,
Can teslim edene kadar.
Aklından vazgeçmedin,
O zaman anlayıp, düşündün,*

*Huda'nın gel dediğini.
Vedalaşmak o gün,
Gönülde muradın oldu.
Vedalaştın yurdunla,
Allah'ın buyruğu deyip.
İmanına hürmet edip,
Melekler getirsin haberini.
Ardında kalan bizler çaresiz,
Aranmakla bulunur mu?
Akşam sönen bu çerağ,
Tekrar dönüp yanar mı?
Dünya devlet olsa da,
Şimdi devran olur mu?)*

Terme (Kazak sözlü edebiyatında dombıra eşliğinde terennüm edilen bir nazım türü): Dinî dönemdeki terme ile sözlü edebiyat dönemindeki terme aynıdır. Tek fark dinî dönemdeki termelerde dinî konuların işlenmiş olmasıdır.

“Dâret alıp, namaz qıl,
Suwdı quyıp qumğanğa.
Zeket berip, qajığa bar,
Aynalmañız qur malğa.
Düniyege aynalıp,
Tâñiri bergen dâwletten
Maqşar küni qur qalma!
Köñilge iyman bekitep,
Üyretinüz tuwğanğa.
İslâmniñ bes parızı
Janğan ottan qutqarar
Haq tarazı qurğanda.
Şapağat qılar bes namaz,
Äzireyil jetisip,
Janiñdi qabır qılğanda.
Bul dünyeniñ qızıǵı,
Uqsaydı, bilseñ, jarandar,
Köziñdi aşıp jumğanğa.”

(*Abdest alıp, namaz kıl,
Suyu koyup ibriğe.
Zekât verip, hacca git,
Dolanma sakın boş mala.
Dünyaıyla meşgul olup,
Tanrı'nın verdiği devletten,*

*Mahşer günü nasipsiz kalma!
Gönle imanı yerleştirip,
Öğretin çocuklara.
İslam'ın beş farzını,
Yanan ateşten kurtarır.
Hak terazi kurduğunda,
Şefaet eder beş vakit namaz.
Azrail bir gün gelip,
Canını aldığında,
Bu dünyanın ilginç yönü,
Benzer, anlayın yarenler,
Gözünü açıp yummaya.)*

2. Dilmar dönemi: Dille ilgili gelişmelerin olduğu dönemdir.

Yazara göre, bu dönemler, Kazak halk edebiyatını geliştirip güçlendirmekten uzaktır. Bu süre zarfında başka yurtların edebiyatları tesirinde doğan bir edebiyat ortaya konmuştur. Dindar dönemde Arap-Fars edebiyatlarından örnekler alınmış, onlar taklit edilmiş; dilmar döneminde de Rus edebiyatı örnek alınıp taklit edilmiştir.

Baytursınulı, bu dönem yazılı edebiyatının sınıflandırılmasında, sözlü edebiyattaki gibi kullanım ve ilkeli olma özelliklerine değil, söyleniş özelliklerine yer verildiğine dikkat çeker. Bu görüş doğrultusunda da, yazılı edebiyat türlerini şu şekilde gruplandırır:

“Yazılı edebiyat türleri temelde üçe ayrılır:

1. Ertek (äñgime) (*Masal, hikâye*): awız ertek (*sözlü edb. masal*), ertek jır (*masal destan*), tariyhıy jır (*tarihî destan*), mısaldar (*meseller, fabller*).

2. Tolğaw (*Lirik şiir*): awız tolğaw (*Lirik şiirler*), joqtaw (*ağıt*).

3. Aytıs-Tartıs (*Atışma tartışma*): Sözlü edebiyatta aytıs vardır, ama tartıs yoktur. Aytıs-tartıs, büyük ustalık gerektirdiği için sanatın güçlü olduğu dönemlerde ortaya çıkmıştır. (BAYTURSINULI, 1991:435)

Sıñdar Dönem (*Edebî Tenkit Dönemi*): Kazak edebiyatının bu döneminde yayınlanan eserlerde edebî tenkit türü karşımıza çıkmaya başlar. Bu sebeple bu devre kusursuz, vasıflı ve güzel *tolğaw* (*lirik şiir*)ların yazıldığı dönem de denebilir.

Baytursınulı'na göre bundan önceki dönemlerde verilen eserler bir yönüyle güzel ve güçlü olsa da diğer yönüyle kusurludur. Kazak akınları, Avrupa edebiyatı ile tanıştıktan sonra eksikliklerini fark etmiş, bunları gidermeye, kendi edebiyatlarını Avrupa edebiyatına göre şekillendirmeye çalışmışlardır. Baytursınulı, bu çalışmalara örnek olarak üstat Abay'ı gösterir ve *sıñdar devri* Abay'ın eserleriyle başlatır.

Yazar, Kazak *sıñdar edebiyatının* Avrupa edebiyatı örneğinden ortaya çıkıp geliştiğini ifade etmek yanında, Avrupa edebiyatındaki türlerin hala kendi edebiyatlarında eksik olduğunu da belirtir. Baytursınulı, bu dönemdeki türleri şu şekilde sıralar:

I. Äweze yaki äñgime türli sözder: (*Nesir Türleri*)

Bu gruba giren alt türler şunlardır.

1. Ertegi Jır (*Masal destan*): Manzum masallardır. Tenkitçi olması bakımından kendinden önceki dönemlerin ertegilerinden ayrılır. Mağcan Cumabayulı'nın "*Sızdık Batır*" adlı eseri buna örnektir.

2. Ulı äñgime yaki roman (*Uzun hikâye veya roman*): Hayatta yaşanmış veya yaşanabilecek olayları konu alıp hikâye eden, tasvir eden eserlerdir. Olayların tasvir edilmesi sırasında ona yön ve renk veren tipler de tasvir edilir. Tiplerin uygun ve gerçekçi seçilmiş olması, eserin de gerçeğe uygun olmasını sağlar.

Bu başlık altındaki eserlerin roman, uzun hikâye, küçük hikâye şeklinde gruplandırılması, onların uzunluk kı-

salıklarıyla ilgilidir. Anlatım şekli hepsinde aynıdır.

Baytursınulı, Kazak edebiyatında hala roman türünü temsil eden bir eser olmadığını belirterek, Mircakıp Duvlatulı'nın "*Bakıtsız Jamal*"ını uzun hikâye olarak değerlendirir.

3. Äweze Jırı (*Ahenk destanı*): Bir milletin tarihinde yer alan, halkın ağzında nağme olup söylenen olayların veya bu olaylara halkın kattığı sanatın, yiğitliğin, insanlığın destanı bir şekilde anlatıldığı eserlerdir. Bu eserlerde hem olaylar hem de erlik gösteren yiğitler destanlaştırılarak anlatılır.

Tarihî jırda insanlar ve olaylar hakkında söylenenler tarihî bilgilerden farklı olamaz. Hâlbuki äweze jırda temel tarih bilgisi değiştirilmez, ama olaylar ve şahıslar hakkında yazarın hayali hürdür. Äweze jırı edebî bir tür olduğu için ädemilew (*güzelleştirme*), körıktew (*süsleme*), meñzew (*işaret etme*), äserlew (*etkileme*) yöntemleri kullanılabilir.

4. Tarihiy Jır (*Tarihî destan*): Tarihî bilgilerin esas alındığı, gerçek olaylar veya kişiler hakkında yazılmış eserlerdir.

5. Añız öleñ jäne äñgime (*Efsane, menkıbe veya hikâye*): Bu eserler, batıl inançlar, Hızır, rüyalara inanma, vs. gibi halk içinde anlatılan çeşitli efsane ve menkıbelerden oluşmaktadır. Akınlar, hoş bir dille, gösterişli bir şekilde bu menkıbeleri tekrar ele almaktadırlar. Mağcan Cumabayulı'nın "*Korkut*"u, Abay'ın "*Eskendir*" adlı eseri bu gruba örnektir.

6. Köñildi Söz (*İyi niyetli, neşeli eserler*): Zulmü, hilesi olmayan, tabii dertsiz, temiz, alçakgönüllü insanlarla, huzurlu hayatın tasvir edildiği eserlerdir.

Yazara göre, Kazak edebiyatında henüz bu tür eserler yoktur.

7. Mısal (*Mesel, Fabl*): Hayvanlara insanî özellikler yüklemek suretiyle ve ders vermek maksadıyla kaleme alınan eserlerdir. Yazar, fabl türünün en güzel örneklerinin La Fontaine tarafından kaleme alındığını belirtir. Kendisinin Kirilov'dan aktardığı “*Kırık Mısal*” adlı eserini de bu türe örnek olarak gösterir.

II. Tolğaw Tabına Qaraytın Sözder (Tolğaw Türleri)

Saz şairleri tolğawda yüreklerindeki gönül sırlarını dile getirir. Tolğawın coşkulu, sırlı bir anlatıma, gerçek bir konuya ve ahenge sahip olması gerekir. Tolğawlar, 4–5 dörtlükten oluşur. Ezgilidir.

Tolğaw kendi içinde şu türlere ayrılır:

1. Sap Tolğaw (*Saf tolğaw*): Gönülün temiz nağmelerinden çıkan şiirlere “*sap tolğaw*” veya “*sayraw*” (*şakıma*) denir.

2. Marqayıs Tolğaw (*İyilik tolğawı, ilerleyen tolğaw*): İnsan gönlünün hoş duygularını, iyilik temasını işleyen tolğawlardır.

3. Nalıs - Muñayıs Tolğaw (*Şikâyet, inleme tolğawı*): Konuları vefasızlık, bahtsızlık, kederler üzerine kurulan, hayata ve insanlara kırgın bakan tolğawlardır.

4. Namıs-Tanııs Tolğaw (*Yiğitlik tolğawları*): Cesaret, yiğitlik, kahramanlık konularını işleyen tolğawlardır. Bunlara savaşı (*sogıs*) tolğawları da denir.

5. Suqtanııs Tolğaw (*İmrendirici, işaret edici şiirler*): Tabiatın sırrı, güzelliği ve insanların sırları üzerine yazılan tolğawlardır. Hayat ile ölüm, iyilik ile kötülük gibi konular da bu tolğaw türünde işlenir.

6. Oylamaldaw Tolğaw (*Düşündürücü, yergi tolğawları*): Sadece gönül nağmeleriyle değil, fikir ve hayallerle de örülmüş konuları içeren, keder, sıkıntı, düşünce dolu olan, hata, kusur ve kötü-

lükleri yerip, bunların düzeltilmesi üzerinde duran tolğawlardır. Oylamaldaw kendi içinde iki gruba ayrılır:

a. Sögis tolğawı ya da dattaw (*Yergi*): Halkın çoğunluğu için söylenirse dattaw (*ifşa, yergi*); bir kişiye yönelik söylenirse âlemde, sögis (*alay, sövgü*) adını alır.

b. Külis tolğawı ya da külkilew (*Hiciv*): Abes olaylar veya davranışlarla ilgili olarak kaleme alınan tolğawlardır. Bu tür tolğaw, ya sadece tebessüm ettirici ya da alaya alıcıdır. Hicvin en hafifi şaka ile dile getirilir.

Hicvin mazaq (*birinin eksikliğini, kusurunu söyleyip gülme, ağır bir hiciv*); mısıl (*doğru şeyi ters çevirip söyleyerek dalga geçmek, soğuk bir hiciv*), sıqaq we quwlıq (*daha hafif şekilde hicvetme, taşlama*); äzil (*şaka, latife*) türleri vardır.

III. Aytıs-Tartıs Tabına Qaraytın Sözder (Aytıs-tartıs Türleri)

Aytıs-tartıs, Kazak akınlarının aytısları ile aynı değildir. Tek benzeşen yönleri “**aytıs**” (*atışma*)dır. (bkz.BİRAY, 2003: 58–76)

Aytıs-tartısta akın, başkasının başından geçen bir olayı anlatır. Kendi başından geçenleri, kendi gönül nağmelerini eserine katmaz. Bu açıdan ele alındığında kısmen ângime'ye benzer.

Tartıs'taki olaylar ve insanlar, aslında yoktur, saz şairinin hayalinde yarattığı şahıslar ve olaylardır. Anlatıcı durumundaki saz şairinin varlığı sezilmez, başkalarını konuşturur, atıştırır. İç âlemlerle dış âlemi birleştirir.

Aytıs-tartıs'ın “aytıs” (*atışma*) ve “tartıs” (*münakaşa, tartışma*) şeklinde iki yönünden bahsetmek mümkündür.

Tartıs, kendi içinde üç gruba ayrılır:

a. Mert, ya da âlekteki tartıs (*Trajediyi*)

b. Sergelden, ya da azaptı tartıs (*Drama*)

c. Aramter, yaki äwreşilik tartıs (Komedi)

Tartısın içinde şarkı, nağme yer alırsa buna “*tartıs zawıqtı*” (zevklı *tartıs*), kurnazlık ağırlıklı konu yer alıyorsa “*quwlıqtı tartıs*” (hileli, *kurnaz tartıs*), hiciv ve komiklik varsa “*küldirgi tartıs*” (gülünç, *hicvî tartıs*), sihir konuluysa “*siyqırlı tartıs*” (sihirli *tartıs*) adını alır.

Rus hâkimiyeti döneminde eserler veren Ahmet Baytursınulı'nın belki de ilk edebiyat tarihi çalışmalarından sayılabilecek “*Edebiyet Tanıtıkış*” adlı eserindeki Kazak Türkleri yazılı edebiyatıyla ilgili görüş ve değerlendirmelerini tanıtmaya çalıştık. 1991'den yani Rus hâkimiyetinin bittiği yıllardan sonra Baytursınulı'nın da, o dönemin totaliter birlik sistemi baskısında, dönemin istediği görüşler çerçevesinde edebî eserler veren yazar ve şairlerin de bu tür sınıflandırmaları önemini kaybetmiştir. Günümüzde yapılan sınıflandırma çalışmaları daha gerçekçi yaklaşımlara dayanmaktadır.

Türk dünyası toplulukları ve cumhuriyetlerinin geniş bir coğrafyada yer almaları, tarih ve siyasî birliklerindeki çeşitlilikler, edebî konuları kendilerine has ve birbirlerinden farklı metotlarla ele almaları sebebiyle her birinin edebiyat tarihini tespit etmek, edebî dönemlerini belirlemek, vs. konularındaki çalışmalar hala karışıklıklar arz etmektedir. Bu çalışmaların her Türk topluluğu içinde ele alınıp kesinleştirilmesinden sonra belirlenen ortak metot ve yaklaşımlarla genel sonuçlara varılabilecektir.

KAYNAKLAR

- ARAT, Reşit Rahmeti, 1977, “*Kazakistan*”, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara.
 BAYTURSINULI, Ahmet, 1991, *Aq Jol*, Almatı.
 BIRAY, Nergis, 2003, “*Aytıs, Aytıs-Tartıs*”, *Millî Folklor*, S:57, s.58-76.
 EBİLKASIMOV, B., 1988, 18-19. *Ğasırlar-*

dağı Qazaq Ädebiy Tiliniñ Jazba Nusqaları, Almatı.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, 1993, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Ankara, Akçağ Yay.

ERGÖBEK, Qulbek, 1994, 20. *Ğasır Basındağı Ädebiyet*, Almatı.

ERGÜN, Metin, 2002, *Kopuz Sarını: Kazak Âşık Tarzı Şiir Geleneği, Akın ve Cıravlar*, Ankara, Kültür Bak.

ISAYEV, B., 1989, *Qazaq Ädebiy Tiliniñ Tariyhiy*, Almatı.

KALKAN, İbrahim, “*Kazak Siyasi Düşüncesinin Gelişimi ve Qazaq Gazetesi(1913-1918)*”, *Türkler* – 19.c., s.369-388, Ankara, Yeni Türkiye Yay.

Qazaq SSR ƒılım Akademiyası M.O. Awezov Atındağı Ädebiyet Jane Öner İnstitutu, 1989, *Ahmet Baytursınulı, Şıǵarmaları*, Almatı.

KENJEBAYEV, B., 1973, *Qazaq Ädebiyeti Tarihiniñ Mäseleleri*, Almatı.

QONIRATBAYEV, Awelbek, 1994, *Qazaq Ädebiyetiniñ Tariyhı*, Almatı.

KUTALMIŞ, Mehmet, 2004, “*Tarihte ve Günümüzde Kazakistan'ın Alfabe Meselesi*”, *Bilig*, S.31, s.1-21.

MIRZAHMETULI, Mekemtaş, 2004, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi-27, Kazak Edebiyatı I-II*, Ankara, Kültür ve Turizm Bk. Yay.

ÖZKAN, Nevzat, 1997, *Türk Dünyası*, Kayseri.

Rabiga SIZDIKOVA, 1984, 18-19. *Ğasır Qazaq Ädebiy Tiliniñ Tariyhiy*, Almatı.

SIZDIKOVA, Rabiga, 1993, *Qazaq Ädebiy Tiliniñ Tariyhiy*, Almatı.

SÖYLEMEZ, Orhan, “*Bağımsızlığının 10. Yılında Kazakistan Cumhuriyeti*”, *Türkler* – 19.c., s.339-364, Ankara, Yeni Türkiye Yay.

SÜYİNŞALİEV, Hangali, 1997, *Qazaq Ädebiyetiniñ Tariyhı*, Almatı.

TAMİR, Ferhat, 1998, “*Kazak Türklerinin Edebiyatı*”, *Türk Dünyası Edebiyatları*, Ankara, MEB Yay, s.359-383.

TAMİR, Ferhat, 1998, “*Kazak Türkleri Edebiyatı*”, *Türk Dünyası El Kitabı*-4. cilt, Türkiye Dışı Türk Edebiyatları, Ankara,TKAE Yay., s.423-451.

UYGUR, Ceyhun Vedat, 2002, “*Tolğav Nazım Türü ve Karakalpak Tolğavları*”, *Uluslar Arası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı Bildirileri (27-29 Mayıs, Mersin)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, s.677-687.